

Nationalisme in Europa

L.H.M. Wessels en A. Bosch, ed., *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen en Heerlen 1992) 480 blz. ISBN 9-061683-769 SUN/OU f49,50.

A. Bosch en L.H.M. Wessels, ed., *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989* (Nijmegen en Heerlen 1992) 512 blz. ISBN 9-061683-777 SUN/OU f49,50.

Koen Koch

Dit zijn twee prachtige bundels, rijk geïllustreerd en van instructieve aardrijkskundige kaarten voorzien. Gezien de titel van deze bundels, *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa*, is dit laatste natuurlijk niet vreemd. De nauwkeurigheid van deze kaarten stelt de oplettende lezer overigens voor merkwaaardige problemen: waarom in 1815 Buda en Pest met twee stipjes aan weerszijden van de Donau worden aangeduid, Budapest in 1914 op de oostelijke oever van de Donau en Boedapest in 1918 op de westelijke oever wordt gesitueerd (resp. kaart 1, 2 en 3 in het eerste deel), blijft een aangenaam mysterie.

Het centrale thema van deze bundels, bedoeld als leerstof voor twee cursussen Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit, is de *Werdegang* van het veelkoppige nationalisme in Europa gedurende de negentiende en twintigste eeuw. In de politieke actualiteit van na 1989 vinden de samenstellers een terechte aanleiding om aan het vraagstuk van het 'herlevend nationalisme' aandacht te besteden. Enerzijds ging de ineenstorting van de communistische regimes in Centraal en Oost-Europa, het uiteenvallen van de Sovjetunie, gepaard met de opleving van nationalistische en etnische conflicten terwijl, anderzijds, het proces van integratie in West-Europa (culminerend in het verdrag van Maastricht) een debat genereert over de taaiheid van de nationale staat en het belang van de eigen nationale identiteit. Evenzeer terecht kiezen zij er voor het vraagstuk in een ruim historisch perspectief te plaatsen. De huidige opleving van het nationalisme wordt tegen de achtergrond van een tweehonderdjarige ontwikkeling geplaatst omdat het nationalisme zich als ideologische en politieke stroming nu eenmaal vanaf het begin van de negentiende eeuw heeft ontwikkeld.

Het behandelen echter van twee eeuwen in één band geeft niet alleen in technische zin (boeken van meer dan duizend pagina's zijn nauwelijks te hanteren; nu al vallen mijn twee exemplaren, ieder van 500 pagina's, uit hun banden), maar ook inhoudelijk problemen. Een tweedeling is dan ook vanzelfsprekend. De keuze om 1919 als cesuur te hanteren is zowel logisch als traditioneel: dan verdwijnen de oude multi-nationale rijken, zoals het Russische, het Oostenrijks-Hongaarse en het Ottomaanse, om plaats te maken voor een aantal nieuwe staten die pretenderen volgens het nationalistische beginsel georganiseerd te zijn.

De historische continuïteit wordt vervolgens weer benadrukt door op het omslag van beide bundels de Spiegelzaal van Versailles af te beelden; in 1871 werd daar het Duitse keizerrijk geproclameerd, in 1919 de Duitse nederlaag bezegeld. Dit wijst erop hoe doordacht de redactie van deze bundels te werk is gegaan. Minstens zo belangrijk, uit oogpunt van de geschiedschrijving van het nationalisme, waren de verdragen waarin de ondergang van de multi-nationale rijken en de oprichting van de nieuwe staten in Centraal Oost-Europa werd vastgelegd. Dat deze laatste verdragen niet in de Spiegelzaal, maar in de aanpalende paleizen van Trianon en Sèvres werden gesloten, zal slechts een kniesoor willen opmerken.

Samenstellers van dergelijke omvangrijke bundels, die niet alleen twee eeuwen, maar ook de geschiedenis van verschillende continenten (het nationalisme, hoewel van Europese oorsprong, heeft immers ook buiten Europa tijdens en na het dekolonisatieproces zijn invloed uitgeoefend) willen omvatten, staan voor een haast onmogelijke taak. Hoe is het immers mogelijk om in de totaal 28 hoofdstukken enige conceptuele en theoretische samenhang aan te brengen zodanig dat de lezer er werkelijk van overtuigd blijft dat de historische analyse van het nationalisme niet alleen een redactioneel alibi, maar ook werkelijk het inhoudelijk kompas is waar de verschillende auteurs op varen?

De samenstellers, evenals de schrijvers van de afzonderlijke bijdragen vooral historici van professie, hebben daartoe hun toevlucht gezocht in het verschaffen van een sociaal-wetenschappelijk kader, hetgeen op zich de bundel al een meerwaarde verschaft. Het werk van Ernest Gellner, historisch socioloog, antropoloog en filosoof, en autoriteit op het gebied van het nationalisme-onderzoek (geen zichzelf respecterend congres over dit onderwerp kan het zonder dit fenomeen stellen) wordt tot uitgangspunt genomen.

Gellner definieert het nationalisme als dat politieke beginsel volgens welke de politieke en nationale eenheid, staat en natie, moeten samenvallen. De staat kan slechts naar behoren functioneren wanneer zijn bevolking tot één en dezelfde natie behoort en een natie kan zich slechts ten volle ontplooien wanneer zij over een eigen staat beschikt. Een dergelijk nationalisme impliceert een specifiek politiek programma dat al naar gelang de omstandigheden bijzondere kenmerken vertoont. Wanneer reeds sprake is van een zekere culturele homogeniteit, komt het nationalisme neer op het beschermen en versterken ervan. Wanneer de bevolking echter een dergelijke homogeniteit ontbeert, dan impliceert nationalisme een sterke homogenisering; tot de instrumenten van het nationalisme behoren (gedwongen) assimilatie of deportatie, en, in laatste instantie (maar zeker niet bij wijze van uitzondering), ook de liquidatie van minderheden die in cultureel, linguïstisch, religieus en etnisch, of in welk ander door nationalistenvan relevant geacht opzicht, afwijken van het 'staatsvolk'. Wanneer niet alle leden van de eigen natie binnen een eigen staatsverband verblijven, schrijft het nationalistisch programma verandering van grenzen, dan wel secessie (afscheiding gevolgd door de oprichting van een eigen staat) voor. In beide gevallen gaat dit doorgaans met geweld en oorlog gepaard. Inderdaad, de internationale werking van het nationalisme kan in

ieder geval op het eerste gezicht als de *verandering van grenzen* omschreven worden.

Naast een pregnante definitie biedt Gellner ook een functionalistische, bijna teleologische interpretatie van het ontstaan van het nationalisme, hetgeen zijn aanpak op gespannen voet doet staan met historisch onderzoek. Het is overigens jammer dat aan dit aspect door de samenstellers geen aandacht wordt besteed, maar dit terzijde. Gellner plaatst de ontwikkeling van het nationalisme binnen de algemenere processen van staatsvorming en modernisering van de samenleving, hier vooral opgevat als de overgang van een traditioneel-agrarische naar een industriële samenleving. Een dergelijke overgang impliceert een toenemende sociale en fysieke mobiliteit; noodzakelijke voorwaarde voor deze toename is dat mensen meer dan vroeger over een gemeenschappelijk gedragsrepertoire gaan beschikken, culturele homogenisering dus. Slechts een krachtig staatsapparaat is bij machte door verplicht onderwijs en het aankweken van een nationaal bewustzijn met behulp van het ontwerpen van nationale mythen en symbolen een dergelijke homogenisering tot stand te brengen.

Aldus verschafft het denken van Gellner het kader waarin in beide delen de verschillende bijdragen volgens een vast patroon worden gepresenteerd. Na inleidingen in de theorievorming over het nationalisme waarin auteurs als Gellner, Hobsbawm, Renan en Anderson worden geïntroduceerd, komt eerst het moderniseringsproces aan de orde, uiteengezet in analyses van de demografische en de sociaal-economische ontwikkeling. Vervolgens worden de culturele repercussies van dit moderniseringsproces en de denkbeelden van nationalistische filosofen en politici behandeld. Het pikante van deze cultuurhistorische exercitie is, zoals vooral in de fraaie bijdrage van Oerlemans tot uiting komt, dat nationalistische denkbeelden niet zo zeer als voorwaarden en wegbereiders voor het moderniseringsproces ontwikkeld werden, maar juist als reactie op en als soelaas voor de negatieve gevolgen ervan, de sociale ontwrichting en onzekerheid die door het moderniseringsproces werden opgeroepen. Rousseau en Herder, hoewel geen nationalisten in de Gellneriaanse zin maar wel filosofen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van het nationalistische gedachtengoed, kunnen hier als voorbeelden worden genoemd. Het is jammer dat deze interessante, impliciete kritiek op Gellner niet nader uitgewerkt is.

Na de hoofdstukken waarin de theoretische, demografische en sociaal-economische, en cultuurhistorische aspecten van het nationalisme behandeld worden, komt in verschillende hoofdstukken de internationale politiek, de 'grenzen veranderende werking' van het nationalisme dus, aan de orde. Ten slotte worden in beide delen enkele 'case-studies' gepresenteerd van het nationalisme in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië, Rusland en Centraal Oost-Europa. Juist hier moesten de samenstellers zich natuurlijk beperkingen opleggen. Met hun selectie kan men instemmen, ware het niet dat het ontbreken van hoofdstukken over het Nederlandse nationalisme, of nationaal bewustzijn als dat in dit verband beter klinkt, werkelijk als een tekort moet worden aangemerkt. Enerzijds wordt zo de indruk gewekt dat Nederland aan

dat typische Europese fenomeen van het nationalisme geen deel zou hebben gehad; een gedachte die nogal eens gekoesterd wordt en op zich wellicht een substantieel deel van het Nederlands nationaal bewustzijn vormt, maar een gedachte die geheel onjuist is. Anderzijds wordt miskend dat juist naar dit Nederlands nationalisme door auteurs als Bank, Van Sas en Te Velde, om slechts dezen te noemen, zeer interessant onderzoek wordt verricht.

Wanneer het nu toch om het aanwijzen van lacunes gaat, enigszins onrechtvaardig tegenover een werk dat zo rijk en gevarieerd is, moet vastgesteld worden dat aan het politieke aspect van Gellners model ter verklaring van het nationalisme, het proces van staatsvorming, en met name de toenevende doordringing van de staat in de samenleving, het opruimen van allerlei intermediaire structuren tussen staat en burger en de veranderende machtsbalans tussen burger en staat met alle consequenties vandien helaas geen aparte aandacht wordt besteed. Natuurlijk komt dit thema in de verschillende landenstudies in meer of mindere mate aan de orde, maar gezien het centrale thema van het boek 'bezinning op de vraag naar de aard en de betekenis van de eigen grenzen' zou ruimere aandacht geboden zijn geweest.

Stefan Zweig stelt zich in zijn ontroerende autobiografie *De wereld van gisteren* de vraag wat nu het grootste verschil was tussen de wereld van voor de Eerste Wereldoorlog (die van gisteren) en de wereld er na. Volgens hem is het fundamentele verschil dat staatsgrenzen sindsdien een belemmering van de individuele vrijheid zijn geworden. Vóór 1919 was het, zo schrijft Zweig, mogelijk zonder paspoort te reizen; daarna was zo iets ondenkbaar geworden. Aan deze politieke dimensie van 'veranderende grenzen', de inperking van individuele vrijheid en de toename van de staatsmacht, het opdelen van de bevolking van Europa in 'naties' met fundamenteel verschillende rechten en plichten, en in minderheden die alleen al door hun aanwezigheid als bedreigingen van de staatsvormende natie worden beschouwd en dienovereenkomstig behandeld worden, wordt te weinig aandacht besteed. Op nogal traditionele wijze gaat het bij 'veranderende grenzen' voornamelijk om geografische verschuivingen van staatsgrenzen, niet zozeer om de zojuist omschreven politieke implicaties ervan.

Wellicht minder in de geografische betekenis, maar juist in die politieke zin, heeft het nationalisme zijn belangrijkste revolutionaire werking gehad. Uit de verschillende hoofdstukken over de ontwikkeling van de internationale politieke verhoudingen, maar ook uit die over de Duitse en Italiaanse eenwording, blijkt immers dat niet het nationalisme, maar overwegend machtspolitieke overwegingen en manipulaties de drijvende krachten waren die geleid hebben tot verandering van grenzen. Dit geldt evenzeer voor de totstandkoming van de nieuwe staten in Centraal Oost-Europa na de Eerste Wereldoorlog. Zeker, men pretendeerde de staten volgens het nationalistisch beginsel te organiseren. Van deze pretentie kwam echter weinig terecht: machtspolitieke overwegingen wogen zwaarder dan het nationalistisch beginsel zodat natie-staten, in de echte betekenis van het woord (congruentie van staat en natie), nauwelijks tot stand kwamen. Naast machtspolitieke overwegingen speelde daarbij een rol dat de wijze waarop de verschillende nationale groepen

dooreen woonden, het vrijwel onmogelijk maakte *pur sang* natie-staten te vestigen.

'Versailles' was dan ook geen triomf van het nationalistisch beginsel, maar eerder een stimulans voor een toename van nationalistisch ressentiment en geweld in deze regio. De toepassing van het beginsel van nationale zelfbeschikking, één van de Veertien punten van Wilson, heeft dus eerder het conflictpotentieel verhoogd dan verlaagd. Enigszins vergoelijkend schrijft Bosch (deel 2, pagina 15) dat Wilson dat 'uiteraard niet kon voorzien'. Dit nu lijkt enigszins discutabel. Enerzijds blijkt bijvoorbeeld uit Schulte Nordholts biografie van Wilson (ook door Bosch geciteerd) dat het enigszins onduidelijk blijft of Wilson met zijn 'zelfbeschikking' werkelijk de oprichting van etnisch homogene staten bedoelde. Eerder ging hem het erom zelfbeschikking als de pendant van *responsive government* te introduceren in de voorheen autoritaire regimes van Oost-Europa. Anderzijds was Wilson wel degelijk gewaarschuwd voor de voorzienbare consequenties van etnisch zelfbeschikkingsrecht in Oost-Europa. Zijn minister van buitenlandse zaken, Lansing, schreef december 1918 in een memorandum:

The more I think about the President's declaration as to the right of 'self-determination', the more convinced I am of the danger of putting such ideas into the minds of certain races ... The phrase is simply loaded with dynamite. It will raise hopes which never can be realized. It will, I fear, cost thousands of lives. In the end it is bound to be discredited, to be called the dream of an idealist who failed to realize the danger until too late to check those who attempt to put the principle into force.

Wilson legde deze waarschuwing, een profetie bijna die tot op de dag van vandaag zijn bittere waarheid behoudt, terzijde, ook al omdat hij absoluut niet op de hoogte was van de feitelijke situatie in Oost-Europa. Lansings uitspraak is daarom zo interessant omdat hij wijst op wat de paradox van het nationalisme genoemd kan worden: ondanks alle geweld, ondanks alle schijnbare successen, is het nationalistische beginsel, de congruentie van staat en natie, tegenwoordig nauwelijks meer gerealiseerd dan in de negentiende eeuw. Vrijwel elke zogenaamde natie-staat, ook de meest recente, kent substantiële minderheden; de natie-staat is meer dan ooit een chimaera. Waar het nationalisme wel toe heeft geleid, is de institutionalisering van het denken in termen van meerderheden en minderheden, met alle consequenties vandien.

Het grote aantal bijdragen aan deze bundels maakt het onmogelijk ze afzonderlijk te bespreken. Over het algemeen zijn het competente, goed geschreven inleidingen in de materie, wellicht wat traditioneel (zie bijvoorbeeld de behandeling van Wilsons zelfbeschikkingsbeginsel) en weinig origineel, maar dit kan voor een leerboek zoals dit juist een voordeel zijn. Via een uitgebreid notenapparaat en nuttige bibliografieën wordt de lezer wegwijs gemaakt in de literatuur, hetgeen verdieping van de studie slechts kan bevorderen. Opvallend

is overigens dat de hoofdstukken met case-studies over de ontwikkeling van het nationalisme in verschillende landen veel korter zijn dan de andere hoofdstukken en dat met name in de hoofdstukken over de ontwikkeling van de internationale politieke verhoudingen aan het nationalisme een relatief bescheiden plaats wordt gegeven. In deze zin kunnen deze bundels eerder gekarakteriseerd worden als een algemene inleiding in de Europese sociaal-economische, culturele en internationaal-politieke geschiedenis, met nadruk op de ontwikkeling van het nationalisme als politieke en ideologische stroming, dan als een werk waarvan het hoofdthema de analyse van het nationalisme is. Hetgeen overigens aan de waardering voor de onderneming niets mag afdoen.

Tot slot een klein moralistisch betoog. Meer dan eens wordt gesproken over het 'kameleontisch' karakter van het nationalisme. Inderdaad, zelfs wanneer men Gellners definitie strak hanteert, valt een heel scala van bewegingen en stromingen als 'nationalistisch' te omschrijven. Niettemin is deze definitie niet zo ruim dat alles wat in het alledaagse spraakgebruik als nationalistisch of nationaal aangeduid wordt, ook werkelijk in Gellneriaanse zin als 'nationalistisch' te omschrijven is. De ontwikkeling van nationaal bewustzijn en het verlangen naar culturele autonomie hoeven op zich nog niet de politieke implicaties te hebben die Gellner omschrijft. Het verzet tegen vreemde overheersing, koloniaal of anderszins, hoeft niet specifiek 'nationalistisch' geïnspireerd te zijn. Juist de strijd tegen koloniale overheersing was dit nadrukkelijk niet. De anti-imperialistische strijd werd gevoerd om de politieke macht over een bepaald territorium, niet om nieuwe, op etniciteit gebaseerde staten op te richten; dat kwam in sommige gevallen pas later nadat de onafhankelijkheid was bereikt. Het is enigszins te betreuren dat de auteurs van het boek zich niet consequent aan de zojuist gegeven categorisering van bewegingen, of een andere die nog beter de onderlinge verschillen tussen 'nationalistische' bewegingen benadrukt, hebben gehouden.

Dit is vooral jammer omdat door het benadrukken van het 'kameleontisch' karakter van het nationalisme dit etiket bijna inhoudsloos wordt. Juist voor de normatieve en morele beoordeling van specifieke 'nationalistische' uitingsvormen schept dit problemen, vooral wanneer, zoals Wessels doet, benadrukt wordt dat het nationalisme 'niet louter in mineur' beoordeeld mag worden (deel 1, pagina 53). Het nationalisme volgens Gellner heeft echter volstrekt andere politieke implicaties en andere gevolgen voor waarden als democratie, individuele vrijheid en de rechten van de mens, dan de ontwikkeling van een niet-competitief nationaal bewustzijn, het streven naar culturele autonomie of het verzet tegen vreemde overheersing. Door niet te onderscheiden tussen deze verschillende fenomenen wordt men al snel gedwongen toe te geven dat het nationalisme toch ook 'positieve' kanten heeft. Wessels voert Isaiah Berlin ten tonele ter rechtvaardiging van deze houding:

Every nation has its own traditions, its own character, its own face. Every nation has its own centre of moral gravity, which differs from that of every other: there and only there its happi-

ness lies - in the development of its own national needs, its own unique character.

Maar Berlins opmerking krijgt pas zijn werkelijke betekenis wanneer zij met een ander citaat van hem wordt aangevuld:

Nationalism is *not* consciousness of the reality of national character, nor pride in it. It is a belief in the unique mission of a nation intrinsically superior to the goals or attributes of whatever is outside it.¹

Nationalisme en nationaal bewustzijn zijn niet hetzelfde; tussen nationalisme en nationaal bewustzijn gaapt een politieke, normatieve en morele afgrond. Het is letterlijk levensgevaarlijk deze kloof niet te benadrukken.

Noot

1. Isaiah Berlin, 'The bent twig: on the rise of nationalism' in: idem, *The crooked timber of humanity* (London 1990).